

De suizende 'r' (4)

Vorige aflevering hebben we gezien dat er geen doorslaggevend bewijs gevonden is voor het voorkomen van de suizende 'r' buiten het bekende gebied in Oost-Brabant op een enkel leenwoord na. Er rest ons nog een 'bewijs' te bespreken.

We komen dan nu op het probleem van werkwoorden die eindigen op -rzen, -rsen, die voorkomen in het Middelnederlands en vooral in het West-Vlaams: *baersen* 'kinderen voortbrengen', *claersen* 'zuiveren', *huursen* 'huren', *vermeersen* 'vermeerderen', *verdiensen* 'duurder maken', enz. Schönfeld¹ ziet hierin werkwoorden met een s-achtervoegsel (deze 's' komt immers niet alleen na 'r' voor, vergelijk *stelpsen*, *kleinzen*, *grijnzen*). Ditzelfde achtervoegsel treffen we ook aan in Engels *to cleanse* 'reinigen', Oudhoogduits *tiurison* 'verheerlijken', Gotisch *hätizon* 'boos zijn', Oudnoors *glepsa* 'bijten'.² Het is dus geen verschijnsel dat tot het Nederlands beperkt is.

Van Ginneken³ echter ziet in die 'rs, rz' van deze werkwoorden een suizende 'r'. Weijnen sluit zich in zijn inaugurele rede (gehouden op 10 oktober 1958) hierbij aan.⁴ Van Loey⁵ bestrijdt deze zienswijze met de volgende argumenten. Het suizende 'r'-gebied zou dan veel groter geweest hebben moeten zijn met inbegrip van West-Vlaanderen, maar het materiaal dat dat aan zou moeten tonen is te schaars en te dubieus. De West-Vlaamse vormen met 'rz, rs' zijn uitsluitend werkwoorden. Het zou wel heel merkwaardig zijn dat in West-Vlaanderen de suizende 'r' alleen bij werkwoorden voorkwam. De 's, z' treedt niet alleen op na 'r' maar ook na andere medeklinkers, zoals we al opgemerkt hebben.

Weijnen reageert bij mijn weten nergens op de argumenten van Van Loey, maar blijft bij zijn oorspronkelijke opvatting dat *huursen*, enz. een suizende 'r' bevatten. De laatste keer schrijft hij hierover in 2001.⁶ Wij sluiten ons bij de opvatting van Schönfeld en Van Loey aan. Ons belangrijkste argument: in geen van de werkwoorden eindigend op -rzen, -rsen kan de 'rz, rs' teruggevoerd worden op een oudere vorm met 'rr', 'rn' of 'rl', en alleen dan kan er sprake zijn van een suizende 'r'. Als *huursen* afgeleid is van *huren*, dan kan dat geen suizende 'r' zijn, want in een woord als *huren* treedt nooit een suizende 'r' op. En zo kan dat bij alle andere werkwoorden gemakkelijk aangetoond worden.

Samenvattend: er zijn geen dwingende argumenten om aan te nemen dat het suizende 'r'-gebied vroeger

veel groter was dan een gedeelte van Oost-Brabant. Ook de West-Vlaamse werkwoorden van het type *huursen* vormen geen argument om een groter verspreidingsgebied aan te nemen.

Onlangs is het imposante *Brabants etymologisch woordenboek* van Frans Debrabandere verschenen.⁷ Wat ons tenslotte bezighoudt is de vraag hoe Debrabandere de woorden behandelt, waarin wij een suizende 'r' aangewezen hebben. Het zal niemand verbazen dat een aantal van die woorden ontbreekt. Volledige woordenboeken bestaan nou eenmaal niet. We noemen enkele woorden die we niet in het woordenboek gevonden hebben: *dorskneuter* 'braamsluiper', *tweerzen* 'twijnen', *spaars* 'staak', *spaorzen* 'zand omlaag trappen op een zandheuvel', *poorzen* 'mokken'.

Dan is er een groep woorden waarin wij een suizende 'r' menen te mogen zien, waarbij de verklaring van de 'rs' of 'rz' ontbreekt, zoals bij *taars* 'teer', *melkstaars* 'vogelmelk', *durske* 'vrouw, meisje', *melkoors* 'donderaal', *verteurzen* 'doodsteken'. Het wordt aan de lezer overgelaten om te bedenken waar de 's' van *taars*, enz. vandaan komt.

- 1 A. Van Loey, *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands*, zevende druk, Zutphen 1964, 239.
- 2 Nog veel meer voorbeelden in H. Krahe, W. Meid, *Germanische Sprachwissenschaft, 3, Wortbildungslehre*, Berlin/New York 1969, par. 187.
- 3 In: *De Katholieke Encyclopaedie* onder *Afleiding*.
- 4 A. A. Weijnen, De oriëntatie van de dialectstudie. In: *Algemene en vergelijkende dialectologie*, Amsterdam 1975, 1.
- 5 A. van Loey, Middelnederlandse werkwoorden op -rzen. In: *Verlagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (Nieuwe Reeks)* 1958, 647 - 651. G. de Schutter, J. Taeldeman, Studies in r-klein II. In: *Taal en Tongval*, themanummer 7 (1994), 76 sluiten zich aan bij de opvatting van Weijnen en Van Ginneken.
- 6 A. A. Weijnen, *Woordvorming in de Noordoost-nederlandse dialecten*, Amsterdam 2001, 27.
- 7 F. Debrabandere, *Brabants etymologisch woordenboek*, Zwolle 2010.

Wat veel interessanter is: hoe verklaart Debrabandere woorden met 'rs' of 'rz' waarin in een oudere fase een suizende 'r' gehoord werd. In het woordenboek komt het begrip suizende 'r' nergens voor. En dat is eigenlijk wel vreemd omdat in de bibliografie van het boek verschillende publicaties voorkomen, waarin over de suizende 'r' gesproken wordt. Ook in het Etymologisch dialectwoordenboek van Weijnen worden verschillende woorden met behulp van de suizende 'r' verklaard.

Debrabandere geeft een andere verklaring. Er wordt gesproken over een s-infix, z-infix, oude s-afleiding, ingevoegde z, enz. We geven enkele voorbeelden. *Karzelen* van *karrelen* met ingevoegde 'z'. *Korzen* 'spinnen' met z-infix uit Middelnederlands *corren*. *Warzen* is een oude s-afleiding van *warren*. *Keurzen* 'korrel zetten' van *koornen* met -zen-afleiding. *Skaarzen* afleiding op -zen van *scharen*. *Narzig*, *narsig* met s-infix uit *narrig*. *Lorzen* met z-infix.

Debrabandere beroept zich bij dit type woorden vaak op de hierboven aangehaalde publicatie van Van Loey uit 1958. Van Loey bespreekt uitsluitend werkwoorden die volgens hem een s-suffix bevatten (hij spreekt nergens over een s-infix, z-infix of ingevoegde z). Bij *korzen* 'spinnen van een kat' of *lorzen* 'smokkelen' is verwijzing naar van Loey derhalve niet op zijn plaats. Ten overvloede: een infix is een invoegsel en een suffix een achtervoegsel. En dat lijkt me een fundamenteel verkeerde kijk op de kwestie. De suizende 'r' is een specifieke manier om de 'r' uit te spreken, die in latere tijd uiteengevallen is in 'rs' of 'rz'. We hebben dus met een klankverschijnsel te maken. Maar achtervoegsels en invoegsels behoren tot de woordvorming en het zijn dus betekenisdragende elementen of eenvoudig gezegd: als je een achtervoegsel achter een woord zet krijg je een ander woord met een andere betekenis. Dus *boers* met het achtervoegsel -s is een heel ander woord dan *boer* en betekent ook heel wat anders. Daarentegen is *kaors* 'kar' (met suizende 'r') hetzelfde woord als *kaor* 'kar', maar met een andere dialectuitspraak. Tenslotte: mijn inziens komen s-infixen in onze dialecten niet voor. We kunnen er niet omheen dat in een groep Oost-Brabantse woorden een suizende 'r' voorkwam, die zich in de huidige dialecten opgesplitst heeft in 'rs' of 'rz'. En het is onjuist om van een s-invoegsel of iets dergelijks te spreken, want dat doet afbreuk aan de taalfeiten.

We bespreken tot slot enkele woorden waarin een suizende 'r' voorkwam, die door Debrabandere op een andere manier verklaard worden. *Van 't wars* 'in de war' wordt door het Woordenboek van de Brabantse dialecten terecht in verband gebracht met *war* (< *warre*). Debrabandere leidt dit woord uiteindelijk van *dwars* af.

Het element *-tors* in *woltors* wordt gelijk gesteld met Middelnederlands *tors* 'graszode', maar dit levert m.i. een onzinnige betekenis op; wat moeten we ons bij een vogelnaam met als betekenis 'wolgraszode' voor-

stellen? Het Middelnederlands woordenboek geeft dit woord *tors* overigens als Oostmiddelnederlands. *Toorzen*, *teurzen* wordt een klanknabootsing genoemd. Dat kan wel waar zijn, maar er is in ieder geval een suizende 'r' in aanwezig geweest. *Toorzen* 'snel vastnaaien' wordt met -zen afgeleid van *torren* 'tornen'. Blijkbaar wordt aangenomen: *tornen* > *torren* > *torzen* (met -zen-afleiding), hetgeen onjuist is. We hebben te maken met een geval van 'rn' overgegaan in een suizende 'r', die zich uitgesplitst heeft in 'rz'. Tweemaal komt het woord *schaars* voor. Een keer onder *schaar* 'kerf of breuk in de snee van een snijtuig'. Blijkens het WBD komt dit *schaars* (*skaars*) voor in Nistelrode. Het wordt in dit woordenboek terecht niet ondergebracht bij *schaar* want dat is etymologisch een ander woord. *Schaar* komt van Middelnederlands *schaerde* 'kerf'. En de klankontwikkeling *schaarde* > *schaars* is onaannemelijk. Dit *schaars* kunnen we beter afleiden van *schaarzen* 'krabben, krassen, schrapen', dat met suizende 'r' van *scharren* komt. Bij Weijnen vinden we dan ook *schaarzen* onder *scharren*.⁸ Debrabandere leidt *schaarzen* ten onrechte af van het andere woord *schaars* 'scheermes, ploegijzer, ploegmes, kras, schram, streep'. Ik neem echter aan dat in dit woord *schaars* twee verschillende woorden samen genomen zijn, die etymologisch niets met elkaar te maken hebben. *Schaars* 'scheermes, ploegijzer, ploegmes' heeft een groot verspreidingsgebied en wordt algemeen in verband gebracht met Oudnederfrankisch *scar-sahs*. Maar *schaars* 'schram, kras, streep' komt alleen voor in het suizende 'r'-gebied en moet afgeleid worden van *schaarzen* 'krabben' en is dus etymologisch hetzelfde woord als *schaars* 'kerf'. Het WBD geeft *skaars* 'schram, streep' voor Gemert, *skaarzen* 'krassen' voor Gemert en Beek en Donk. Verder komt het woord voor in het dialectwoordenboek van Deurne, Asten, Mierlo en het Meierijs woordenboek. Alles binnen het bekende suizende 'r'-gebied. Debrabandere heeft dus gescheiden wat bij elkaar hoort en bij elkaar gezet wat gescheiden dient te worden. Hij had beter uit kunnen gaan van:

- *Schaars* 1 'scheermes, ploegijzer, ploegmes', verwant met Oudhoogduits *scarsahs* 'scheermes', enz.
- *Schaars* 2 'kras, schram, streep', afgeleid van *schaarzen* 'krabben, krassen'.
- *Schaarzen* 'krabben, krassen', van *scharren* met suizende 'r', enz.

Tenslotte: *durske* 'meisje' wordt verklaard als een verkleinwoord van *deerne*. Zo geformuleerd is dat toch wel problematisch. Moeten we dan *deern* > *deern-ske* > *dur-ske* (met wegval van de 'n' en de

8 A. A. Weijnen, *Etymologisch dialectwoordenboek*, Den Haag 2003, 298.

ronding en verkorting van 'ee' > 'u') veronderstellen? Maar *deern* kan de verkleiningsuitgang -ske niet krijgen. Hiermee beëindig ik mijn bijdragen over een typisch Oost-Brabants verschijnsel: de suizende 'r'. Niet alle

problemen die ermee samenhangen zijn opgelost. Mogelijk kunnen toponiemen uit het gebied nog verhelderende, aanvullende gegevens bevatten. Maar dat vereist nog veel spuurwerk.

Twee durskes uit de Peel. Betje Bosch en haar nichtje Petronella Janssen. Foto uit verzameling André Vervuurt.